

Provinilost a vina jako naše otázka dnes [1991]

Situace, do které mířil Karl Jaspers svou knížkou o „Schuldfrage“ pouhý rok po válce, kterou rozpoutalo právě Německo, se od naší dnešní situace v mnohém liší velmi nápadně. Proto je třeba leccos z Jaspersových důrazů poněkud transponovat a ostny položit na jiná místa. Pokusím se však na několika bodech alespoň náznakem ukázat, že hlubšímu pohledu nemůže uniknout jistá základní podoba, kterou lze sledovat mezi naším dneškem a mezi poválečným Německem. Devastace materiální, kulturní i duchovní se nezdá být menší, ale někdy dokonce snad i větší v zemích tzv. tábora socialismu. Přesto musíme přiznat, že nežijeme v takové bídě, v jaké museli žít Němci po prohrané válce a po rozpadu již samou válkou decimovaného hospodářství a všech společenských struktur. Jaspers hned v úvodu naznačuje, že velká část Němců se v důsledku bídy tak velké a bezprostřední stala necitlivou vůči úvahám o vině, trestu a odplatě. „Nechtěl slyšet o vině, o minulosti; světové dějiny se jich nedotýkají. Chtěl prostě přestat trpět, chtěl se dostat z bídy, chtěl žít, ne přemýšlet. Nálada je spíše taková, jako by po tak strašném utrpení měli být dokonce odměněni nebo alespoň utěšeni, ne však obtíženi vinou.“ (5.) Pokusme se tedy o srovnání.

O skutečné, opravdové, hluboké bídě v materiálním smyslu u nás zatím nemůže být řeči. Dobře víme, že naše situace je nesrovnatelně lepší než situace v takovém Rumunsku nebo Albánii, nemluvíc o samotném Sovětském svazu. Když nyní neexistuje NDR, lze právem říci, že na tom jsme z celého bývalého bloku nejlépe. A přece i u nás chce obrovská masa lidí žít a ne přemýšlet. Někdy až šokuje, jak zejména mladí lidé nechtěl slyšet o minulosti, a už vůbec nikdo nechce slyšet o vině, pokud jde o jeho vlastní vinu. Je mezi námi stále víc lidí posedlých vyhledáváním viníků, aniž by byli ochotni hlouběji přemýšlet o jejich skutečných proviněních jako by šlo jen o nalezení obětních kozlů, na které bude možno navěsit všechno zlo a všechnu vinu. Stále víc lidí se staví do role ublížených, poškozených a ušlapaných, ačkoliv dobře víme, že o masových represích můžeme mluvit jen v padesátých letech, zatímco v sedmdesátých byli masově poškozeni téměř výhradně tzv. reformní komunisté, zatímco většina společnosti poměrně spokojeně žila na úkor podstaty donedávna jsme mluvili o jakési tiché společenské smlouvě mezi režimem a většinou obyvatel. Nespokojenost u nás roste nikoliv z aktuální bídy, ale z nejrůznějších poruch zásobování a potom z obav, že bída teprve dolehne. A mně se zdá, že také a možná dokonce především ze zklamání a netrpělivosti, z jakési paradoxní frustrace, která je plodem nereálných, naivních a často vysloveně falešných nadějí. A tak dochází k nebezpečně rozšířenému pocitu, že také my bychom „měli být dokonce odměněni nebo alespoň utěšeni, ne však obtíženi vinou“.

Ale jak je to tedy se skutečnou vinou? Jaspers na jednom místě cituje Hannu Arendtovou, která upozornila na to, jak teror dal v Německu vzniknout udivujícímu jevu, že se na zločinech vůdců podílel německý národ a jak se tím z podrobených stali komplicové (55). Nedošlo u nás k jevu, který je ještě mnohem víc hoden podivu, totiž že komplicové se rekrutovali převážně z řad těch nejméně terorem ohrožených a že dnes je nejmíc slyšet právě tyto komplice? Zde ovšem musíme dobře rozlišovat. Ve srovnání se sousedními národy a snad dokonce jako jedna z evropských výjimek náležíme ke společnostem značně „levě“ orientovaných v důsledku některých historických specifik, kterými se nyní sice nemusíme podrobně zabývat, ale které musíme mít dobře na paměti. Po Bílé hoře jsme ztratili většinu národní šlechty a také většinu inteligence (tj. tehdy převážně duchovních). Z národa zbyl téměř jenom selský stav, který byl navíc ještě dále krutě znevolněn. To byl za daných okolností velmi ubohý základ, z něhož se po čase mohla začít obrozovat nejen národní společnost vcelku, ale také další společenské vrstvy. S obrozením spojený vznik nové resp. nově orientované

inteligence znamenal hlubokou myšlenkovou a kulturní ovlivněnost nejen inteligence samé, ale většiny národní společnosti jednak selskou mentalitou, jednak pocitem hluboké sounáležitosti inteligence s „lidem“. Tento pocit je dosud přetrvávající základnou jakéhosi živelného demokratismu a vše nivelizujícího rovnostářství, na kterém opravdová demokracie sice nemůže být postavena, ale který zamořuje celou řadou předsudků politické představy většiny občanů. K jakému rozlišení nás to vede? Simone Weilová jednou upozornila na to, že zejména intelektuálové jsou tam, kde teror překročí jisté hranice, vystaveni nebezpečí, že mu začnou vnitřně vycházet vstříc. Bylo by hrubou chybou tento fenomén redukovat na pouhou oportunní přizpůsobivost. Není to primárně věc mravního založení, nýbrž spíš celkového duševního ustrojení. Intelektuálové a zejména umělci a vnímaví myslitelé jsou bytostně orientováni na chápání, porozumění, nikoliv primárně na odmítání; primární odmítání je výsadou a někdy zatížením bytostných kritiků (je např. strhující vidět, jak bytostný kritik Rádli vytýká jinému bytostnému kritikovi Šaldovi, že jeho metodou je protest). Intelektuál, jenž není bytostným kritikem, se neobejde bez nějakého pozitivního zakotvení. To je ostatně zdrojem oněch právě u intelektuálů překvapujících, ale stále se opakujících naivit, které jim dovolují lokalizovat představy ráje do pokud možno vzdálených a málo známých částí světa a idealizovat tak jednou sovětskou společnost, jindy maoistickou Čínu, Castrovu Kubu atd. atd. Zdá se, že vzdálenost hypostazovaného ráje je přímo úměrná míře demokratických svobod a nepřímo úměrná represivním tlakům vlastní společnosti. Když je teror tak veliký, že intelektuál nemůže už najít žádný únik do utopie, pokouší se ji najít realizovanou před svými očima. Samozřejmě mu to etablovaný režim musí alespoň trochu usnadnit kontrolou informací a vypracováním akceptabilní ideologie. To však takové režimy zhusta podnikají i z jiných důvodů; vysloveně cynických teroristických režimů je málo a ani dlouho netrvají.

Taková situace se u nás vyvinula v době první republiky, jež sice na střeoevropské poměry byla velmi demokratická, ale žel i zatížená mnoha závažnými nedostatky a vnitřními rozpory, na které posléze doplatila. Nikde v okolních zemích a málokde v Evropě lze pro tu dobu najít tak velké procento levě orientovaných intelektuálů jako u nás. A nešlo zdaleka jen o intelektuály. Velká část společnosti byla nakloněna socialismu a jen rozkol, vyvolaný komunisty, umožnil, že k vládě mohla dost brzo po válce přistoupit pravice. Nebyla to pravice neschopná, jak se ukázalo např. na upevnění koruny, zatímco okolní země byly zachváceny katastrofální inflací, ale byla po mnoha stránkách neschopna se poučit z historie ani ze současného evropského vývoje, který byl naší nové demokracii stále nepříznivější. Na občanskou válku ve Španělsku, italské obsazení Habeše a dokonce ještě na anšlus Rakouska vnímavě reagovala jen malá část společnosti, zprvu většinou zase jen leví intelektuálové, kteří si však většinou pečlivě uchovávali své iluze o zemi Sovětů. Pravicově zaměřené kruhy se spokojovaly pouhými předsudky a často slepou nenávistí, aniž by se pokoušely o seriózní kritický rozbor. Skutečné kritiky bylo jako šafránu dokonce i v době velkých moskevských procesů. Právě proto se k té době budeme muset vrátet, abychom přesně poznali, kde se dělaly chyby a jak, ale zejména, proč se nedostalo sluchu a pozornosti těm, kdo viděli lépe a ostřeji a nebáli se to vyslovit a zveřejnit.

To, k čemu potom došlo v průběhu války a bezprostředně po válce, je sice možno pochopit, ale nelze to považovat za samozřejmé a už vůbec ne za omluvitelné, zejména v konkrétních případech určitých významných kulturních i politických osobností a přímo hlavních představitelů. Analogii můžeme doložit i v západoevropských zemích a dokonce ve Spojených státech, kde vlna sympatií se Sovětským svazem a s komunismem, takřka nerozlučně spojená se spoustou iluzí,

založených na nedostatku informací a na falešných informacích, byla v padesátých letech někdy až drasticky potlačována represivní antikomunistickou politikou. Velkým problémem však je případ lidí, kteří třeba v roce 1937 viděli moskevské procesy jasně, ale po válce přihlíželi k jejich obdobám mlčky a bez protestu. Klade tedy nejdříve otázku, adresovanou českým intelektuálům: proč neviděli situaci první republiky lépe a hlouběji hned od počátku? Proč neprotestovali proti závažným politickým chybám, jichž se politické vedení státu dopouštělo již v prvních letech budování státu? Proč dále neporozuměli lépe „znamení časů“, když Evropě začalo hrozit sociální zemětřesení a když se vzedmula vlna nacionalismů fašistického ražení? Proč se rozhodli dokonce mnozí z těch, kteří leccos viděli, zapomenout na své zkušenosti a oddat se jakési umělé, vnitřně nepravdivé naivní naději, že se v Sovětském svazu právě válkou mnohé změnilo snad k lepšímu? Proč zase jen někteří viděli „správněji“, ale dávali spíš průchod svým antipatiím a averzím, místo aby se věnovali co nejdůkladnějšímu získávání, ověřování a šíření spolehlivých informací? A proč se pak dokonce ti nejznámější, vynikající a již věhlasní nechávali zneužívat, proč byli ochotni se ke svému životnímu dílu a celému zaměření obracet zády a proč se dávali dokonce do aktivních služeb režimu, který už dávno přestal předstírat a o němž si už ani nemohli nadále dělat iluze?

Jak vidíte, jsem nakloněn hledat hlavní „viníky“ mezi intelektuály. Mám dokonce za to, že právě dnes je zapotřebí to zdůrazňovat na prvním místě. Politikové se někdy mohou mýlit, když problémy přesahují jejich každodenní rutinu a dokonce i jejich odbornou kompetenci. Je zapotřebí je omluvit tam, kde selhali a selhávají i státníci. Ale intelektuály omlouvat nelze. Oni jsou povoláni, aby rozuměli lépe než ostatní tomu, co se ve společnosti i v mezinárodním měřítku děje. Když mluvíme o vině v politickém kontextu, budu vždycky stavět před tribunál nejprve intelektuály. Co to je vlastně takový intelektuál? Pro někoho to je jméno, které vyznamenává, pro jiného to je ne-li nadávka, tedy alespoň opovržlivé označení. Když v době mezi válkami vyšla i u nás kniha Juliána Bendy o „zradě intelektuálů“, byl francouzský termín, odvozený od latinského clericus (Trahison des clercs) přeložen slovem „vzdělanci“. Ale intelektuál je víc než pouhý vzdělanec: intelektuál je ten, kdo umí rozlišovat, a rozlišovat dovede jen ten, kdo umí dobře vidět to, co má rozlišit, a kdo to nejenom zahlédá a nahlíží, ale kdo to dovede i správně myšlenkově uchopit a srozumitelně vyslovit. Chci-li upozornit na zvláštní odpovědnost intelektuálů a tedy i na jejich zvláště významné provinění, není tomu tak proto, že bych chtěl nabízet jiné obětní kozly, na které bychom mohli všechno svést, abychom sami mohli být bez viny. Vždyť já sám jsem intelektuál, nebo se alespoň za intelektuála považuji. Mým úmyslem není se z odpovědnosti nějak vyzout a vykrotit, ale přijmout ji. Dnes je u nás moc málo lidí, kteří by byli ochotni na sebe vzít odpovědnost za uplynulá leta a desetiletí. Čím to je?

Možná, že vás jako první napadne: lidé nejsou dost sebekritičtí, nejsou ochotni si přiznat, co zlého udělali. Ale já se ptám: kdo to je, kdo si nechce svou odpovědnost přiznat? Je to opravdu vždycky jen někdo druhý, někdo jiný? Je to správný začátek, když voláme k sebekritice a přiznání vin ty druhé? Tady je na místě říci několik slov o tom, jak selhali a selhávají ti, kdo by měli lépe než kdokoliv jiný vědět, jak se to má s lidskou provinilostí a s lidskými vinami, totiž křesťané. A přece všichni známe, co je nerozlučně spjato s Ježíšem a s evangeliem. Především je Ježíš vzorem k následování pro každého, kdo se k němu chce hlásit, právě v tom, že na sebe vzal viny, jimiž se sám vůbec neprovinil. Jestliže se dnes proto nikdo nechce hlásit k odpovědnosti za uplynulých čtyřicet let a za rozvrat všeho druhu, k němuž v té době u nás došlo, měli by křesťané náležet k posledním mezi těmi, kdo hledají a označují viníky mezi těmi druhými.

Právě naopak mají být první, kdo se ke svým vlastním proviněním přiznávají a kdo jsou ochotni na sebe brát i viny těch druhých.

Budou-li k tomu připraveni, nebude to bez věcného důvodu. To totiž nemůže a nemá být jen nějaký teatrální rituál, o kterém ví každý, že nemá být brán doslova. Křesťané jsou vskutku v mnohém odpovědni za to, jak dnešní svět vypadá. Je smutné, že v naprosté většině tomuto novému, modernímu a postmoderním světu nejsou s to dost porozumět. Někdy se vůbec nechtějí hlásit k tomu, co je tím nejcennějším, co křesťanství světu přineslo, a jindy se pokoušejí s pozoruhodnou zarputilostí držet něco, co samo evangelium, sama orientace víry po dlouhá staletí nahlodávaly a přivedly konečně ke zhroucení. Do velké míry tu hraje svou roli podceňování úlohy rozumu a intelektuální práce, a to jak v řadách protestantů, kde to je nápadnější a přímo programové, tak v řadách katolíků, kde je sice úloha rozumu deklarativně vysoce ceněna, ale kde se právě u nás v praxi setkává s neuvěřitelnými překážkami ze strany malodušného rigidního autoritářství. V obojím typu křesťanství je však jádrem a hlavním zdrojem neschopnosti oslovit žijící generace v duchu živého evangelia jakýsi hluboce problematický úzkostný komplex, že padne třeba jen zlomek stínu na křesťany a na církve. Měl jsem už několikrát příležitost vyslovit veřejně, do jaké míry jsem otřesen situací své vlastní církve, kde právě její představitelé, ať už presbyteři nebo duchovní, si v mnoha případech těžce zadali, ale nejsou schopni to přiznat a postavit sami sebe a své jednání do plného světla pravdy, k níž se tak vehementně ústy přihlašují. Zde mohu navíc dodat jen to, že se mi v jiných církvích nejeví situace o nic lepší. Nedovedu si představit, která dnešní církev by zapsala s takovou pečlivostí, že jeden z nejbližších a nejvěrnějších učedníků Ježíšových a apoštolů v napjaté situaci a pod tlakem strachu třikrát po sobě selhal a svého Mistra zapřel. Dnes by se to nejspíš ututlalo a zamluvilo, a když by o tom někdo začal mluvit, byl by obviněn, že očerňuje církve.

(Praha, 7. 4. 1991)